

ПИТАННЯ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ В РОБОТАХ УЧЕНИХ-МІЖНАРОДНИКІВ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (XIX ст.)

Державний суверенітет, будучи фундаментальним поняттям міжнародного права, завжди викликав наукову полеміку і входив у коло актуальних питань. Із того часу, коли Ж. Боден запропонував свою теорію, державний суверенітет вивчався науковцями різних епох. Серед сучасних учених це І.В. Ігнатенко, В.А. Карташкін, С.В. Черніченко, М.І. Грачов, О.О. Моїсєєв та ін. Але на даний час детально не вивчені погляди на це питання дореволюційних учених Російської імперії, ідеї яких є спадком також української науки міжнародного права. Метою даної статті є дослідження поглядів на проблему державного суверенітету вчених-міжнародників Харківського університету (XIX ст.). Її новизна полягає в детальному вивченні їх робіт саме під кутом проблематики суверенітету.

У XIX ст. юристи-міжнародники Росії збагатили європейську міжнародно-правову науку, залишивши цінні теоретичні, історичні й позитивно-правові дослідження. Значний внесок у її розвиток внесли й українські

юристи-міжнародники. Як справедливо зазначають деякі вчені, «досить серйозно зарекомендувала себе в XIX ст. російська наука міжнародного права, представлена в основному вченими Росії та України»[3, с. 96]. Центром науки й культури України й усього півдня Росії був на той час Харківський університет.

Харківські юристи-міжнародники, вивчаючи міжнародне право, не могли залишити поза увагою концепцію державного суверенітету, бо саме держава розглядалася як його суб'єкт. Як влучно висловився Ю.В. Саблер, «поняття суверенітету державної влади є наріжним каменем будь-якого дослідження, що різнобічно вивчає правову природу держави» [11, с. 50].

У курсах міжнародного права тієї доби вчені зверталися до визначення поняття суверенітету та його зв'язку з правосуб'єктністю держави, розглядали суверенну державу в аспекті категорії її основних прав, намагалися обґрунтувати свою точку зору щодо питання про сумісність суверені-

тету з міжнародним правом, що стоїть над державою. Існування країн з різною формою залежності породило дискусію про їх правосуб'єктність, а за нею й про можливість поділу суверенітету.

Звернімося безпосередньо до праць харківських учених-міжнародників, у яких вони розглядали питання суверенітету й висловили свої погляди на деякі з найбільш актуальних для тогочасної науки. «В історії російської науки міжнародного права професор Харківського університету Т. Ф. Степанов займає особливе місце: він першим створив оригінальне російське керівництво з міжнародного права», – писали В.С. Семенов і Н.М. Ульянова в статті, присвяченій його рукопису [12, с. 243]. Вони зазначали, що цей науковець «як і переважна більшість російських міжнародників, рішуче виступав проти тих, хто заперечував правовий характер міжнародного права» [12, с. 247]. Безпосередньо питання про суверенітет було розглянуто Т.Ф. Степановим коротко. Він присвятив йому декілька сторінок перед висвітленням своєї класифікації держав «за самодержавством». (Як і деякі інші російські юристи-міжнародники, він замінює іншомовний термін «суверенітет» на «самодержавство».) Правознавець підкреслює, що самодержав-

ство «аніскільки не залежить ні від стародавності держави, ні від рангу й титулу государя, ні від обширності його земель, ні від його народонаселення, ні від його політичної ваги, ні від звичаїв та освіти, ні від квітучого стану торгівлі» [12, с. 248].

Із самодержавства Т.Ф. Степанов виводить низку основних прав держави, точніше, він говорить про «безумовні права», що «для всіх народів одні й ті самі» [12, с. 248]. Учений вирізняє з них право свободи і право рівності. Право свободи він, у свою чергу, поділяє на право самозбереження і право на незалежність. Право незалежності дослідник вважає найважливішим предметом права народів. Що стосується права рівності, то він має на увазі саме юридичну рівність і підкреслює, що самодержавство не залежить від фактичної потужності держави.

Таким чином, слова В.С. Семенова й Н.М. Ульянової є цілком справедливими: «Степанов виступає як палкий захисник принципів свободи, незалежності й рівності націй, наполегливо вимагає дотримання елементарних норм міжнародного спілкування, утвердження законності в міжнародних відносинах» [12, с. 245]. Зберігаючи за державами самодержавство (тобто суверенітет), він наполягає на правовому характері міжнародного права.

Наступником цього вченого по кафедрі загальнонародного права став Д.І. Каченовський, який 1863 р. опублікував частини «Курсу міжнародного права». Цей учений, за твердженням В.Е. Грабаря, був першим російським міжнародником, популярність якого сягала за межі його батьківщини [4, с. 325].

Безпосереднє викладення курсу Д.І. Каченовський розпочинає з визначення «докорінних понять», до яких він відніс народ, державу та її самостійність. Він наголошує, що тільки в незалежній державі народи отримують волю і правоздатність, можуть діяти в зовнішньому світі, стають юридичними особами. Ось чому, на його думку, в юриспруденції зі словом «народ» асоціюється поняття «держава» й «незалежність» [9, с. 7]. Звертаючись до іншого «докорінного поняття» — «самодержавність», або «самостійність» («souverainete»), Д.І. Каченовський дає таке визначення: всередині громадянського суспільства окремі його члени відмовляються від свавілля, над народом панують закон і уряд. І навпаки, у своїх взаємовідносинах держави не мають ані верховного законодавця, ані судді, отже, не підпорядковані нікому. Брак влади, заборон і покарань є істотною ознакою (*conditio sine qua non*) міжнародного життя [9, с. 10].

Самодержавність становить собою підвалини правоздатності держави, є головною, істотною ознакою правоздатності народів. Вона належить цілком верховній владі, — робить висновок учений [9, с. 11].

Д.І. Каченовський називав суверенітет «вищим, найбільш дорогим і священним правом держави», і тому воно повинно захищатися до останнього всіма силами й засобами [9, с. 11]. Він вважав, що самодержавство ні від кого не набувається й не вимагає історичних доказів. Саме на цьому праві «засновано юридичну рівність держав великих і малих, сильних і слабких» [9, с. 12]. Особливо підкреслював він значення суверенної рівності: «Союз міжнародний не терпить всередині себе ані старшинства, ані виняткових привілеїв, але визнає, що дії, законні для одного члена, законні для всіх інших» [9, с. 12]. Як бачимо, суверенна рівність розглядається вченим як ключова ідея, дотримання якої забезпечує можливість існування міжнародного союзу. Цей дослідник, як і Т.Ф. Степанов, розумів суверенну рівність держав саме як юридичну. Він був упевнений, що дотримання такої рівності можливе й необхідне при фактичній нерівності країн.

Розглядаючи питання міжнародної правосуб'єктності держав, Д.І. Каченовський також

звертався до ідеї суверенітету, учений виходячи з того, що суверенітет, який невід'ємно належить народові, «який становить політичний союз», є основою міжнародної правосуб'єктності держави. Наявність же суверенних держав учений вважав необхідною умовою міжнародного життя й передумовою міжнародного права.

Ще декілька на той час актуальних у науці питань, пов'язаних з поняттям «суверенітет держави», намагається вирішити Д.І. Каченовський: яким чином поєднати існування прав та обов'язків держав з поняттям самостійності, чи можна взагалі вести мову про права й обов'язки осіб, не підпорядкованих ні загальному законодавцеві, ні суду? Ці питання, на його думку, «коливають докорінні засади науки» [9, с. 21]. Справа в тому, що з часів теорії Ж. Бодена (1576 р.), абсолютність розглядалася як одна з рис суверенної влади. За цією теорією «суверенітет, що дається государеві на якихось умовах і накладає на нього якісь зобов'язання, не є, власне, ані суверенітетом, ані абсолютною владою...» [1, с. 146]. Погляд на суверенітет як на категорію абсолютну мав своїм наслідком появу 2-х крайніх теорій, у підґрунті яких лежало твердження про несумісність міжнародного

права й суверенного державного порядку. Перша полягала у зведенні міжнародного права до зовнішньодержавного права (Г. Гегель) або міжнародної моралі (А. Цорн, А. Лассон), оскільки в його області начебто бракує 2-х елементів, властивих самому визначенню права: це примусова влада й писане законодавство. Друга теорія заперечувала суверенітет держави як поняття застаріле, закликала відмовитися від нього задля розвитку міжнародного права. Сюди ж можна віднести ідеї (Прейса, Аффольтера, Л. Дюгі, Г. Кельзена та ін.) про суверенітет права.

Д.І. Каченовський не був прихильником названих теорій. Звертаючись до аналізу сторін суверенітету, він писав: «Уряд у зовнішніх зносинах не має влади вимагати дотримання своїх постанов і, навпаки, не може без втрати своєї гідності користися чужим». Вихід науковець бачив у тому, що народи повинні «визнати відомі юридичні засади й підтримувати їх авторитет проти порушників». З погляду Д.І. Каченовського, це аніскільки не зашкодить гідності верховної влади, а його необхідність впливає з природи й цілей держави. Отже, він рішуче відкидав ідею несумісності суверенітету й міжнародного права, яке зобов'язує суверенних суб'єктів. Ця думка звучить ще

у вступі до курсу, де він писав, що міжнародне право є законом, якому «підпорядкована кожна держава в ім'я справедливості й загальної користі: він охороняє порядок і разом з тим забезпечує свободу». І продовжував: «Заперечення цього порядку з боку якого-небудь народу має такі ж для нього наслідки, як заперечення цивільних обов'язків для людини: в тому і в іншому випадку воно тягне за собою боротьбу й покарання, а коли доходить до крайності, закінчується політичним самогубством» [9, с. 20]. Міжнародне право, як вираз свободи волі держав, є результатом їх самостійності» [9, с. 22]. Учений вважав, що «почуття незалежності і прагнення до загальної користі більше й більше приходять в гармонію. Міжнародне право є витвором цієї двоїстої сили» [9, с. 63].

Із Д.І. Каченовським був солідарним з і його наступник по кафедрі А.М. Стоянов. Не будучи юристом-міжнародником за фахом, він написав фундаментальну працю «Очерки истории и догматики международного права» (1875 р.) І хоча це єдина його робота з міжнародного права, вона «є оригінальним дослідженням, що істотно вплинуло на розвиток вітчизняної науки міжнародного права» [2, с. 14]. Питання суверенітету вчений розглядає у главі «Суб'єкти між-

народного права» [13, с. 279], розпочинючи з наступної красномовної фрази: «Поняття про суб'єкт міжнародного права впливає із сутності міжнародного права як сукупності засад і правил, діючих між самостійними державами» [13, с. 279]. Як бачимо, він вважав, що суверенітет держав і міжнародне право не просто сумісні, перший є передумовою другого. Державу науковець визначав як «суспільство або союз людей, які живуть на певному просторі землі й мають верховну владу в тій чи іншій формі політичного устрою» [13, с. 281]. І підкреслював, що з усіх ознак та умов, якими він характеризує державу, дійсно суттєвою є ознака й умова самостійності — *souverainete*, або самодержавство в міжнародно-правовому розумінні [13, с. 285].

У такому смислі А.М. Стоянов називав самодержавною державу, яка встановлює й провадить свої зносини вільно й незалежно від влади, будь-якої іншої держави й уряду [13, с. 285]. Але він, як і інші міжнародники, які пов'язували поняття держави як суб'єкта міжнародного права із суверенітетом, зіштовхується з проблемою ідентифікації країн з різною формою залежності. Науковець писав, що зі сказаного не потрібно виводити, що міжнародне право не вважає суб'єктом таку державу,

яка у всій повноті не охоплюється цією дефініцією (мається на увазі визначення саме суверенітету — О.С.) [13, с. 286]. І пояснює, що в історії й у сучасній політичній системі ми зустрічаємося з такими державами, які не можуть без будь-якого стороннього впливу становити й здійснювати міжнародні зносини; але ж ані практика, ані теорія не відмовляються вважати їх членами міжнародного союзу й захищати їх права. Так, часто одна держава буває в залежності чи повинна виконувати щодо іншої держави різні зобов'язання [13, с. 286]. А оскільки в розумінні А.М. Стоянова міжнародне право — це сукупність засад, що діють між незалежними державами, він неминуче приходив до поняття «напівзалежна держава». На його переконання, міжнародне право не може обмежувати коло своїх суб'єктів тільки тими державами, які в повному смислі самодержавні, й має охоплювати також держави, які не користуються повною самостійністю [13, с. 284, 286]. Науковець розумів неслухність терміна «напівсуверенні» з логічної точки зору і тому зауважував, що він вбачається йому дещо розмитим: самостійність є тим докорінним поняттям, яке, певно, не допускає жодних обмежень, ніякої половинчастості. Насправді ж напівсамостійні

держави бували в історії й навіть залишилися до сьогодні [13, с. 284, 286].

А.М. Стоянов виводить свою систему основних прав держави — суб'єкта міжнародного права. Під ними він розумів права, необхідні для держави, без яких вона не може існувати як член міжнародного союзу [13, с. 308]. Дослідник стверджував: «1) у кожної держави є право на самобутнє існування, на незалежну діяльність на своїй території без усякого стороннього контролю і втручання; 2) кожна держава має право на самозбереження; 3) кожна держава має право рівності стосовно інших» [13, с. 308].

Ще одним представником харківської школи міжнародного права можемо назвати В.П. Даневського — вченого-міжнародника, який зробив вагомий внесок у розвиток російської доктрини міжнародного права. Питання суверенітету не стало самостійним предметом його розгляду, але він не міг оминати цю проблематику. Науковець вважав, «що вся історія утворення і зміцнення ідеї міжнародного союзу, починаючи з XVII ст., є боротьба 2-х начал, лише на правильному поєднанні яких можлива побудова ідеї й організації міжнародної спілки, а саме початку самостійності держави з верховним початком порядку, що утворюють так зва-

не правове спілкування між народами» [8, с. 20]. Аж до XIX ст. переважала ідея самостійності, і саме непомірним її розвитком, хибними уявленнями про повну свободу й незалежність політичних організацій (держав) викликані, як підкреслював учений, численні спроби створення всесвітньої держави [7, с. 6].

Лише із середини XIX ст., з точки зору В.П. Даневського «правильний погляд на міжнародний союз, на обопільне положення в ньому 2-х начал робить величезні успіхи в літературі й у практичному (міжнародному) житті» [7, с. 7]. Саме в цей час виникає «правильне поєднання ... двох принципів». З одного боку, «право на незалежність, свободу й самостійність отримує належне значення за допомогою засудження в науці та практичному міжнародному житті так званих охоронних втручань». З другого — наука і життя однаково дійшли висновку про необхідність мати рамки тієї свободи, незалежності й самостійності держав як членів міжнародного союзу [6, с. 124]. Переходячи за ці рамки, немислимо підтримувати спілкування між народами, засноване на спільних інтересах, задоволення яких і є метою цього союзу. Як бачимо, правознавець не просто ставить засаду спілкування врівень з принципом суверені-

тету, а наголошує на підпорядкованості начала суверенітету держави юридичному порядку. Однак В.П. Даневський упевнений, що це зовсім не передбачає знищення державного суверенітету. «Ідея порядку як вищого, — зазначав він, — не тільки не ворожа ідеї свободи частин та індивідуума, але, будучи створенням людським, організованим для людського самозбереження, цілком сприятлива свободі й самостійності, якщо не розуміти останні як розбещеність, що призводить до анархії». І далі: «Вища організація, верховний порядок міжнародного права повинні розумно поєднувати вільні частини» [7, с. 124].

Існування принципу міжнародного правового спілкування вчений намагався обґрунтувати ще на початку свого шляху як науковця. Тоді він обдстоював принцип міжнародного правового спілкування, досліджуючи права нейтральних держав. У процесі захисту магістерської дисертації В.П. Даневський наполягав на тому, що поняття спільності інтересів неодмінно передбачає, що сильні поступаються частиною своїх виключених інтересів на користь нейтральної торгівлі. Так виникають спільні інтереси, зовнішньою формою яких і служить право, як їх регулятор [5, с. 85]. Тому за-

пропонована науковцем засада й названа «принцип міжнародного правового спілкування».

Учений задається питаннями: чи можливе підпорядкування держави юридичному порядку; втрачає вона суверенітет чи ні, коли визнає себе членом спільного правового спілкування держав? [7, с. 12] На його переконання, держава, як суб'єкт міжнародного права, завжди поважається іншими державами й самим верховним міжнародно-правовим порядком, який не повинен підноситися до такого ступеня, за якого державі загрожує знищення. Окремі ж держави, як суб'єкти міжнародного права, повинні визнати над собою вищий порядок, підкорятися йому, тому що він стоїть над свавіллям окремих держав і обов'язково виникає зі своєрідного їх буття й сутності [7, с. 12]. Як бачимо В.П. Даневський переконаний, що правовий порядок необхідний для системи суверенних держав, і визнає міжнародний порядок як правовий, підкреслюючи, що підпорядкування йому є обов'язком останніх.

Дослідник негативно ставився до інституту залежних держав. Ця позиція логічно впливає з його розуміння категорії основних прав держави, до яких правознавець відносив права, «які належать їм (державам— О.С.) як юридичним особам, що

фігурують у міжнародних відносинах, права, без яких держава втрачає свою індивідуальність, свою здатність бути членом міжнародної спільноти» [7, с. 126]. «Суттєвим» він називає «право на верховенство— право суверенітету, без якого немислима держава як незалежна, повноправна особистість у міжнародних відносинах» [7, с. 126]. З його погляду, це право верховенства (державності) як вище і складне, містить у собі ... нерозривне з ним право на незалежність внутрішню й зовнішню. Тоді як напівзалежна держава володіє повним внутрішнім суверенітетом, але позбавлена зовнішнього, що поглинається державою-сюзереном [7, с. 136]. «Держави, позбавлені зовнішнього суверенітету не можна вважати суверенними; вони не є суб'єктами міжнародного права»,— стверджував В.П. Даневський [7, с. 135-137]. Він зазначав: «Нічого не може бути безглуздіше юридичного положення цих держав». Поняття про державу як про вищу політичну організацію обов'язково припускає суверенітет із внутрішнім і зовнішнім верховенством, взаємопов'язаним і доповнюючим одне одного. Ось чому відібрання у держави її зовнішньої незалежності й самостійності, позбавлення її правоздатності й дієздатності в міжнародному союзі є зне-

особленням юридичної природи держави, знищенням самих підстав понять про державну, яка завжди повинна бути суб'єктом міжнародного права.

Підбиваючи підсумок наведеним міркуванням, потрібно підкреслити наступне. Хоча питання державного суверенітету й не було предметом самостійного дослідження згаданих видатних науковців, їх обізнаність у цій проблемі відповідала рівню тогочасної європейської науки. Важливо, що харківські вчені-міжнародники не були прихильниками крайніх точок зору на суверенітет, а стояли на позиції сумісності суверенітету з міжнародним правом, яке зобов'язує державу. Саме такий підхід забезпечив прогресивний розвиток міжнародного права.

Пізніше вчені радянської школи міжнародного права дотримувалися тієї ж точки зору.

Так, І.Д. Левін писав, що в реальному житті суверенна держава виступає не ізольовано, а учасником міжнародного спілкування. Міжнародне право й суверенітет не тільки сумісні, а становлять собою логічно необхідну кореляцію, передбачають один одного [10, с. 112]. Такі представники радянської школи, як Є.А. Коровін, Г.І. Тункін, В.А. Василенко та інші, вважали, що міжнародні договори не обмежують суверенітету, а виступають мірою узгодження суверенної волі держав, що впливає із суверенітету. Останній діє й виявляється тільки в рамках міжнародного права, а добровільна пов'язаність держав певними нормами міжнародного права демонструє лише обсяг і характер виявлення цієї волі, тобто реалізації суверенітету в межах допустимих міжнародним правом. Але це вже питання наступної публікації авторки.

Список літератури: 1. Антология мировой философии: В 4-х т. — Т. 2. — М.: Мысль, 1970. — 776 с. 2. Антология української юридичної думки. — Т. 8: Міжнародне право /За заг. ред. Шемшученка Ю.С. — К.: Вид. дім «Юрид. кн.», 2004. — 568 с. 3. Буткевич В.Г., Мисик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії: Підруч. — К.: Либідь, 2002. — 608 с. 4. Грабарь В.Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917) — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — 491 с. 5. Диспут г. Даневского в Харьковском университете// Журн. гражд. и уголов. права. — 1879. — Кн. V. — С. 75 - 87. 6. Даневский В.П. Основания международного права, его принципы и цели// Юрид. вестн. — 1880. — № 5. — С. 116 - 141. 7. Даневский В.П. Посobie к изучению истории и системы международного права. — Вып. 1.—Харьков: Тип. А.Н. Гусева, 1892. — 230 с. 8. Даневский В.П. Международное право.— Рукопись. 9. Каченовский Д. Курс международного права: Ч. 1. — Харьков: Универ. тип., 1863. — LXVIII, 120 с. 10. Левин И.Д. Суверенитет. — М.: Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. — 375 с. 11. Саблер Ю. К учению о суверенитете в государстве// Журн. юрид. общества. — 1896. — Кн. 8.— С. 50 - 82. 12. Семёнов В.С., Ульянова Н.Н. Первый русский курс международного права// Сов. ежегод. междунар. права, 1960.—М.: Изд-во АН СССР, 1961.—С. 243-257. 13. Стоянов А.Н. Очерки истории и догматики международного права.— Харьков: Универ. тип. — 1875. — 742 с.

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

ВОПРОС ГОСУДАРСТВЕННОГО СУВЕРЕНИТЕТА В РАБОТАХ УЧЁНЫХ-МЕЖДУНАРОДНИКОВ ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА (XIX в.) Сиваш Е.М.

Рассмотрены взгляды учёных-международников Харьковского университета (XIX в.) на концепцию государственного суверенитета. Проанализировано определение понятия суверенитета государства и его связь с международной правосубъектностью последнего. Рассмотрена позиция учёных по вопросу совместимости суверенитета государства и международного права.

Ключевые слова: государственный суверенитет, верховенство, независимость, основные права государства.

QUESTION OF STATE SOVEREIGNTY IN WORKS OF SCIENTISTS-SPECIALISTS IN INTERNATIONAL A LAW KHARKOV UNIVERSITY (XIX CENT.) Sivash E. M.

In the article the positions of scientists of international law of the Kharkov university (XIX century) about the conception of state sovereignty are revised. The decision of concept of state sovereignty and it's connection are analysed in the context of international legal personality of state. Position of scientists is considered through question of compatibility of state sovereignty and of international law.

Key words: state sovereignty, supremacy, independence, basic rights of the state.

Надійшла до друку 25.12.2009 р.